

Kiss Ágnes

Koordináció és kontroll a szovjet típusú cenzúrárendszerekben

Romániai példák 1949–1989

Az államszocialista rendszerek cenzúrája homályosan megfogalmazott szabályokon alapult, ezek értelmezése pedig az állandóan változó „politikai irányvonal” függvénye volt. Milyen mechanizmusok biztosították ilyen körülmények között a totális ellenőrzést megcélzó rendszer eredményes működését? E tanulmány romániai példákon keresztül fedi fel azokat a mikroszintű szervezeti megoldásokat, személyes kapcsolatokat és mindennapi gyakorlatokat, amelyek a cenzúranormák tisztázásához és többé-kevésbé koherens alkalmazásához vezettek, azokat a formális és informális koordinációs és kontroll mechanizmusokat tehát, amelyek hozzájárultak a szovjet típusú cenzúrárendszer eredményes működéséhez.

Kulcsszavak: eredményesség, formális mechanizmusok, informális mechanizmusok, kontroll, koordináció, szovjet típusú cenzúra

Coordination and control in the Soviet-type censorship systems

Examples from Romania, 1949–1989

The censorship of the state-socialist regimes was based on vaguely formulated rules whose interpretation depended on the permanently changing ‘political line’ of the Communist Party. Through some examples of the Romanian censorship system, this study looks into fine-tuned organizational mechanisms, personal relationships and everyday practices that helped the clarification of the censorship rules and their coherent application, i.e., the formal and informal coordination and control mechanisms leading to an efficient functioning of the Soviet-type censorship system.

Key words: control, coordination, effectiveness, formal mechanisms, informal mechanisms, Soviet-type censorship

Bevezető: bizonytalan szabályok

Az államszocialista rendszerek cenzúrája homályosan megfogalmazott szabályokon alapult, a szabályok értelmezése pedig az állandóan változó „politikai irányvonal” függvénye volt. Milyen mechanizmusok biztosították ilyen körülmények között a totális ellenőrzést megcélzó rendszer eredményes működését? Bár a cenzúranormák képlékeny világa lehetőséget biztosított az önkényeskedésre, adminisztratív kihívást is jelentett, mivel ugyanazok a homályosan megfogalmazott szabályok voltak hivatottak irányítani a cenzúra népes apparátusát is. A jelen vizsgálat tehát egyféle perspektívaváltást foglal magában a korábbi megközelítésekhez képest: nem azt vizsgálja, miként manipulálta a hatalom a saját érdekében, hanem azt, hogy a normavilágossággal kapcsolatos adminisztrációs kihívásokat miként oldotta meg, illetve miként kezelték az érintett aktorok – a cenzorok, a kultúra különféle területein dolgozó szakemberek, az intézményvezetők, az alkotók – az értelmezhetőséggel kapcsolatos bizonytalanságokat. A cél tehát feltárni a szovjet típusú cenzúra finommechanikáját, azokat a belső szervezeti megoldásokat és mindennapi gyakorlatokat, amelyek hozzájárultak a rendszer sikeres működéséhez.¹

Feladatköri bizonytalanság esetében – ez olyan kihívás, amely a cenzúra területén egyértelműen megnyilvánult – sajátos koordinációs és kontrollmechanizmusokra van szükség (Galbraith 1974, Lipshitz & Strauss 1997). A megfelelő szervezeti megoldások közé tartoznak a hierarchikus berendezkedést, valamint az információigény csökkentését és az információ feldolgozó kapacitás növelését szolgáló eszközök. Az előbbi például szakosodással, az utóbbi pedig olyan kommunikációs csatornák beépítésével lehet elérni, amelyek a visszacsatolást és a folyamatos igazodást segítik elő (Galbraith 1974, Van De Ven et al. 1976). A cenzúra apparátusának ellenőrzése a bemenet terén klánkontrollt igényel, tehát a megfelelő személy kiválasztását kell megelőznie, a tevékenységre és az outputra viszont bürokratikus kontrollt kíván, aminek az alapját a hierarchia alsóbb fokán állók tevékenységének megfigyelése és értékelése képezi (Ouchi 1979, Kirsch & Choudhury 2010, Liu et al. 2010). A megfelelő formális struktúra mellett informális gyakorlatok is hozzájárulhatnak az eredményességhez. Az egyik kulcsfontosságú magyarázó tényező a koordinált tevékenység elérésében az információ és a tudás áramlása „hálózatolással” (*networking*) és informális kommunikációval. Ugyanazok a hálózatok biztosítják a társadalmi kontroll alapjait is, amelyek szankciókat foganatosíthatnak az informális és formális kötelezettségek megszegéséért (Jones et al. 1997). A cenzúrárendszer eredményes működését a felsorolt feladatköri bizonytalanság feloldására alkalmas formális és informális koordinációs és kontrollmechanizmusok jellemzői alapján értelmezem.

Empirikus vizsgálatom fókuszában a romániai cenzúrárendszer áll az államszocialista időszakban (1949–1989). Bár szélsőséges megnyilvánulásai miatt nem tűnik tipikus esetnek, az államszocialista médiamodell jellemzői és az intézményi berendezkedés hasonlósága alapján Romániát a szovjet típusú cenzúrárendszert alkalmazó államszocialista országok tipikus eseteként kezelem (Gulyás 2001). Terjedelmi okokból nincs lehetőségem összehasonlító keretben is felvázolni a vizsgálat eredményeit, de aki valamennyire jártas a korszak cenzúrájában, nyugtázhatja, hogy a Románián tesztelt analitikai szempontok és megállapítások a többi esetben is könnyszerrel replikálhatók.

A formalitás és az informalitás területének megfelelően az adatokat kétfajta elsődleges forrásból nyertem: hivatalos dokumentumokból és magánjellegű (nem hivatalos), a személyes megélést rögzítő írott és szóbeli forrásokból. A hivatalos forráscsoportban kiemelkedő fontosságúak a romániai cenzúrahivatal, közismert nevén a Sajtófigazgatóság (1949–1977) anyagai.² A magánjellegű forrásokat saját és publikált interjúk, memoárok, más jellegű rövidebb visszaemlékezések, naplók és korabeli levelezések alkotják.³ Az adatközlők a cenzúra folyamatában részt vevő valamennyi intézményt képviselik, és számos kulturális területet jelenítenek meg: újság-, folyóirat-, rádió-, tévé- és könyvkiadói szerkesztőségi alkalmazottak, színház, könyvtár, filmgyártás, művelődési

1 E tanulmány a szerző *Finomhangolás* című könyvének fő tételeit foglalja össze.

2 Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond Comitetul pentru Presă și Tipărituri (Románia Nemzeti Levéltárának Központi Hivatala, Sajtó és Nyomtatványok Bizottság fond), Bukarest; Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Mureș, Fond Comitetul pentru Presă și Tipărituri (Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Sajtó és Nyomtatványok Bizottság fond) Marosvásárhely. Innentől: ANIC F. CPT, ANDJM F. CPT.

3 A részletes forráskritikáért lásd Kiss (2022).

központ, kutatóintézet és más kulturális intézmények alkalmazottai, pártfunkcionáriusok, sajtó-főigazgatósági és művelődésitanács-alkalmazottak, valamint írók, költők.

Dolgozatom két részből áll. Az első részben a romániai cenzúra-rendszer formális berendezkedését ismertetem, a másodikban pedig a rendszer keretében működő informális kapcsolatokat és gyakorlatokat. A vizsgálat fókuszát több szempontból is leszűkítettem. Az intézményrendszert fenntartó „nagy” koordinációs és kontrollmegoldások mellett a „finom” formális szervezeti megoldások esetében a cenzúra-rendszer egyetlen komponensére, a Sajtó-főigazgatóságra (1949–1977), ezen belül is a helyi munkacsoportok működtetésére összpontosítottam, az informális mechanizmusok vizsgálata esetében pedig kizárólag a pozitív személyes kapcsolatokra épülő gyakorlatokat vettem számba. A cenzorokkal vívott „küzdelem” és a kijátszásukra bevetett technikák helyett – ezeknek meglehetősen nagy figyelmet szenteltek az eddigi kutatások során – én inkább a két csoportot összekötő többsíkú kapcsolatokra és együttműködésre összpontosítok.

A romániai cenzúra-rendszer formális megoldásai

A többi szovjetizálódó államhoz hasonlóan a központosított intézményi struktúra, amely évtizedekre meghatározta Románia cenzúra-rendszerét, három fő pillérré épült: a Román Kommunista Pártra (RKP, 1965-ig Román Munkáspárt), a központi állami intézményekre (a minisztériumokra, köztük 1971-től az SZMNT-re, vagyis a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsra mint kulturális minisztériumra, az ennek alárendelt Kiadói Főigazgatóságra, a minisztertanács mellett működő Sajtó-főigazgatóságra, a hírügynökségre), illetve az individuális kulturális és oktatási intézményekre, kutatóintézetekre, médiaorgánumokra, szakmai szervezetekre. A közöttük levő kapcsolatok nagy vonalakban ekként körvonalazódtak: a párt játszotta a „vezető” szerepet és határozta meg a cenzúra irányvonalát, a kultúra, az oktatás, a média és az egyéb intézmények a fölöttes szerveikkel egyetemben (ide sorolandó az SZMNT is) alkalmazták, a Sajtó-főigazgatóság pedig szisztematikusan ellenőrizte a végrehajtást, és jelentéseivel biztosította a visszacsatolást az RKP-nak. Hasonló ellenőrző és visszacsatoló szerepet játszott a Securitate is a cenzúra rendszerében, bár az ellenőrzés más szempontok és módszerek szerint zajlott, mint a Sajtó-főigazgatóságon. A főigazgatóságot 1977-ben megszüntették, a feladatkörét pedig megosztva átvették az SZMNT és az RKP régóta erre szakosodott struktúrái.

A szervezetek közötti kapcsolatok idővel egyre szorosabbá váltak. 1973-ban egy vegyes összetételű és nagy létszámú igazgatótanács került a Sajtó-főigazgatóság élére, amelyben helyet kapott a cenzúra-rendszer többi szereplője is, majd 1975-ben duális szervvé vált, akár csak az SZMNT, azaz olyan állami intézménnyé, amely formálisan is az RKP irányítása alatt áll.⁴ Az aktuális feladatokat rendszeres, közös központi eligazítások alkalmával közölték, majd belső csatornákon keresztül közvetítették a végrehajtóknak.

A cenzúra intézményrendszerének minden egyes szereplője centralizált hierarchikus struktúrákban működött. Valamennyinek volt végrehajtó cenzurális hatásköre is, és ezek nagymértékben átfedték egymást. Ez azt jelenti, hogy az ellenőrző háló nemcsak kiterjedt, hanem sűrű is volt. Ha az ellenőrzött intézmény szemszögéből, vagyis „felfelé” tekintünk az ellenőrző rendszerre, azt látjuk, hogy a kontrollnak több csomópontja volt, több ellenőrző intézmény struktúrájába is be volt csatornázva: egy kulturális folyóiratot például a Pártnál, az SZMNT-nél és a Sajtó-főigazgatóságon is olvastak. A főszereplőknek voltak központi és területi szerveik, a teljes kulturális életet pedig szakosodott igazgatóságok, osztályok és alosztályok révén igyekeztek lefedni: sajtó, rádió, tévé, könyvkiadás, előadó-művészet, képzőművészet, tudomány, oktatás, mozi, beleértve e területek konkrét intézményeit, napi munkáját és a káderkinevezéseket is.⁵ A szakosztályon dolgozó cenzornak – legyen KB-instruktor,

⁴ Az igazgatótanács létrehozásáról lásd a Minisztertanács jóváhagyását a Sajtó-főigazgatóság igazgatótanácsának összetételére vonatkozóan (ANIC F. CPT, D. 2/1973. 109–113). Az 1975-ös átszervezésről lásd az 53/1975 államtanácsi rendeletet (Decret 53/1975 privind înființarea, organizarea și funcționarea Comitetului pentru Presă și Tipărituri).

⁵ Az RKP KB struktúrájáról lásd Vasile (2011); a Sajtó-főigazgatóság osztályairól lásd a személyzet besorolásának táblázatát itt: ANIC F. CPT D. 3/1977. 22–23; az SZMNT osztályairól lásd az SZMNT létrehozásáról és működéséről szóló rendeletet (Decret nr. 301 din 21 septembrie 1971 privind înființarea, organizarea și funcționarea Consiliului Culturii și Educației Socialiste).

SZMNT-instruktor vagy sajtófőigazgatósági lektor – viszonylag szűk területre kellett koncentrálnia. Ha valamit nem tudott megoldani, eligazításért a feletteseihez fordulhatott, akik a maguk részéről a szervezeti vagy az intézményi hierarchia azon szintjére tudták csatolni a kérdést, amely megbízhatóbb tudással rendelkezett az ügyvel kapcsolatban. A szakosítással, a feladatok leosztásával és szükség szerinti újracsoportosításával megvalósult az információigény részleges csökkentése, a hierarchia pedig biztosította a célok leszögezését és azt az információs többletet, amelyre a feladat elvégzéséhez alkalmanként szükség volt.

A cenzúra eredményessége szempontjából egy másik fontos jelenség a személyzetpolitika. Észrevehető egy nagyfokú belterjes mozgás a cenzúrában érdekelt intézmények között: szerkesztőségek, kiadók, SZMNT, Sajtófőigazgatóság, RKP KB, rádió, hírügynökség stb. Ez egyrészt az államszocialista „káderpolitikában” megtestesülő bemeneti kontrollmechanizmust képviselte. A „klánhoz tartozó”, bevált személyeket helyeztek felelős pozíciókba. Másrészt viszont a személyzetcsere az alkotókkal kapcsolatos ismereteket, a cenzúra normáival és működésével kapcsolatos tájékozottságot, valamint az ismeretek szervezetek közötti transzferjét erősítette. A cenzúra berkeiben gyűjtött szakmai tapasztalatokat és kapcsolatokat csak tetézte, hogy sok esetben az ellenőrök maguk is alkotók voltak: írók, költők, esztéták stb., tehát ismerték az alkotó kollégáikat, műveiket, eljárásaikat.⁶

A makrointézményi berendezkedés működését a feladat kihívásaira reagáló finommechanika egészítette ki. A szervezeti koordináció irodalma alapján tudjuk, hogy a hierarchia és az információigény csökkentését szolgáló szakosodás mellett olyan szervezeti megoldásokra is szükség van, amelyek maximalizálják az információfeldolgozó kapacitást. A következőkben a Sajtófőigazgatóság megoldásait mutatom be, amely az előzetes ellenőrzés utolsó láncszemét képezte a cenzúra folyamatában: a legutolsó pecsétet, amely nélkül semmi nem válhatott publikussá.

A Sajtófőigazgatóság is specializált osztályokkal működött, mi több, volt egy külön igazgatóság, amely a megyei szinten tevékenykedő helyi megbízottakból álló kollektívákat látta el információval, és ellenőrizte tevékenységüket. A Sajtófőigazgatóság a cenzúra irányelveit és a konkrét titkosított adatokat az RKP és a központi intézmények irányából gyűjtötte be, összegezte, majd továbbította központi és helyi lektorainak. A szervezeten belül egész sor információs csatornát intézményesítettek, amelyeknek az volt a rendeltetésük, hogy a feladatokat tisztázzák, és a bizonytalanságot csökkentsék. Ezekhez egy sor kontrollmechanizmus is társult. A leendő helyi megbízottak elsőként a Sajtófőigazgatóság rekrutációs politikájával és felvételi eljárásával találkoztak. A gyakornoki időszak alatt megismerkedtek a cenzori feladatokat rögzítő írott rendelkezésekkel és feljegyzésekkel. A kollektívába kerülve megkapták az ellenőrizendő intézmények listáját, amelyeknek a felelőssévé váltak. Az ellenőrzés során feljegyezték a beavatkozásaikat, ezek alapján tevékenységi beszámoló készült, amelyre visszajelzést kaptak a bukaresti instruktoruktól. Időközönként munkahelyi eligazítást kaptak, illetve országos vagy regionális értekezleteken vettek részt. Alkalmanként megjutalmazták vagy szankcionálták őket.⁷

Megfigyelhető, hogy a sajtófőigazgatósági koordinációs eszközöket a feladatok jellegéhez igazították, valamint személytelen és visszacsatolós módokat is alkalmaztak (Galbraith 1974, Van De Ven et al. 1976). A cenzorok rutinfeladatait, valamint a pontosan leírható „titkos” adatokat és információkat különféle írott utasítások formájában közölték. A cenzúra megfoghatatlanabb területét, a politikai és az ideológiai elvárásokat a jó gyakorlatok terjesztésével próbálták rögzíteni. A sikeresen megoldott cenzori feladatok mintaként való terjesztése a „Feljegyzések” cím alatt futott. A feljegyzésekbe egybeszerkesztett beavatkozásokat a helyi megbízottak

6 Hogy csak egy kirívó esetet említsek, Dumitru Popescu, aki a korszak egyik legbefolyásosabb figurájának számított sajtóügyekben – nem véletlenül hívták „Popescu Dumnezeunak” („Popescu, az Isten”) –, kulcsintézményeket vezetett, fontos pártfunkciókat töltött be, a Ceușescu-rendszer fő ideológusa, beszédek és párt dokumentumok megszövegezője, és mindezek mellett publikáló író, költő volt. Még indexen is volt egy ideig, bár nem a rendszerellenes gondolataival, hanem a buzgóságával, előtérbe nyomulásával vívta ki maga ellen Ceaușescu haragját (Popescu 2006).

7 A Maros megyei kollektíva kimenő és bejövő iratainak iktatókönyve jól szemlélteti a központ és a helyi megbízottak közötti kapcsolatban használt dokumentumtípusokat: rendeletek, feljegyzések, munkatervek, jelentések, visszajelzések, szankciók, értekezlet-összehívás, gyűlések jegyzőkönyve stb. (ANDJM, F. CPT D. 1/1962–1977, D. 21/1972–1977). Példákat rendeletre lásd ANIC, F. CPT D. 62/1971, feljegyzésre ANDJM, F. CPT, D. 17A/1971, D. 17B/1971, D. 17C/1971, átnézett és feljegyzésekkel ellátott helyi tevékenységi beszámolókra ANDJM, F. CPT, D. 11/1970, D. 16/1971, értekezletekre ANIC, F. CPT, D. 14/1975, D. 15/1975, D. 16/1975, D. 14/1976, D. 40/1977, D. 42/1977, bónuszokra és szankciókra D.2/1971; D. 14/1975; D. 28/1976.

és a különböző központi osztályokon (irodalom, sajtó, tudomány, tévé és rádió, vám stb.) dolgozó cenzorok tevékenységi beszámolójából ollózták ki, és minden kollektívának megküldték. A beavatkozás leírása rendszerint a következő elemeket tartalmazta: a szöveg rövid összefoglalója, az inkriminált mondat, bekezdés vagy verssor idézete, a cenzori érvelés, azaz a beavatkozás indoklása és a helyesnek vélt beavatkozás módja: törlés vagy módosítás.

Ezt a két személytelen koordinációs eszközt olyan információs csatornákkal egészítették ki, amelyek a személyes kommunikációt és a visszacsatolást intézményesítették. Ide tartozik az instruktorok állandó és közvetlen irányítása, amelyet írott formában, telefonon, négy szemközt vagy találkozó alkalmával kommunikáltak, illetve azok a nagy léptékű találkozók a cenzorok között, amelyek a csoportos igazodást, országos szintű koordinációt célozták meg. Az értekezletek alkalmával a helyi cenzorok tematikus előadásokat hallgattak, valamint helyi kollektívák és bukaresti instruktorok beszámolóit, ami folytán tucatnyi sikeres és sikertelen cenzúraesettel ismerkedtek meg. E szervezeti eszközök mellett működtek még a gyakornokság, a mentorálás, a tanulócsoportok, a helyi kollektívák gyűlései, a segítségkérés és a konzultálás a kollektívák között. Ezek mind olyan tevékenységek, amelyek információcserére adtak lehetőséget a cenzori feladatokkal kapcsolatban, és segítségükkel kölcsönös igazodás valósult meg az egyes cenzorok között.

A Sajtó-főigazgatóság esetében a kontrollirodalom által hasznosnak tartott valamennyi ellenőrzési elvet is intézményesítették. A pontos munkavégzést egy részleteiben alaposan kidolgozott monitorozó rendszer szolgálta, amely a cenzorok egyéni tevékenységére összpontosító írott tevékenységi beszámolókat, visszajelzést és munkahelyi ellenőrzést is magában foglalt. Az elkötelezettséget és munkakedvet pedig a rekrutációs stratégiában megvalósuló „klánkontroll” és a jutalmazási és szankcionáló rendszer volt hivatott biztosítani. Az alapelv a „fiatal, egészséges származású, megfelelő szakmai háttérű káderek rekrutációja” volt, „akik megfelelő politikai-ideológiai felkészültséget mutatnak, akik értik és képesek gyakorlatba ültetni a pártvonalat”.⁸ A jó munkáért elismerő méltatás, pénzjutalom vagy előléptetés járt, míg a mulasztásért megrovás, fizetéslevonás vagy lefokozás.

A fenti kép egy részleteiben átgondolt, a feladat kihívásainak megfelelő szervezeti berendezkedést mutat. De amint a világon mindenütt lenni szokott, a Sajtó-főigazgatóságon sem alkalmaztak valamennyi eszközt a célnak megfelelően.⁹ A rekrutációs elveket nem alkalmazták maradéktalanul, gyakran a főszerkesztő személyes szimpátiája érvényesült, és nem a politikai elköteleződés.¹⁰ Általában „hülyeségekért” büntették őket, például nyomdai hibákért, tehát nem a cenzori munkakör valódi kihívásait jutalmazta és szankcionálta a rendszer.¹¹ Ráadásul a cenzorok nem fordítottak kellő figyelmet a különféle tájékoztatók, feljegyzések és visszajelzések tanulmányozására. A személyes beszámolókból viszont az is kiderül, hogy a függőleges és a vízszintes személyes kommunikáció nagy fontossággal bírt a munkavégzéshez szükséges információk megszerzésében, ami éppenséggel döntő fontosságú magas fokú feladatköri bizonytalanság esetében. Ezen felül a cenzorok azzal a meggyőződéssel dolgoztak, hogy a tevékenységüket szisztematikusan és kimerítően ellenőrzik. Ezeket a széttartó információkat összevetve megállapíthatjuk, hogy a hibás alkalmazással együtt a Sajtó-főigazgatóság formális mechanizmusai alkalmasak voltak a cenzúrázással járó feladatköri bizonytalanságok kezelésére, ami hozzájárulhatott a koordinált munkához és végső soron a cenzúrapolitika eredményes gyakorlatba ültetéséhez. Ráadásul a tökéletlenségeket jól kompenzálták a következő fejezetben taglalt informális normák és gyakorlatok.

8 ANIC F. CPT D. 10/1953. 12–15.

9 A mindennapi gyakorlatokról egykori sajtó-főigazgatósági alkalmazottakkal készített interjúk során értesültem. Beszélgetés Koszta Istvánnal (Csíkszereda, 2010), Kiss Jenővel (Sepsiszentgyörgy, 2009), Horváth Csabával (Csíkszereda, 2010), Cenzor B-vel (Brassó, 2010), Demendi Ferencsel (Temesvár, 2009), Milin Jivával (Temesvár, 2009), Csórics Istvánnal (Temesvár, 2009).

10 Az intézmény megszűnése és az alkalmazottak áthelyezése idején erre fény is derült: helyi megbízottak harmadának problémás volt az életrajza. ANIC F. CPT D. 37/1977. 32–36.

11 Ezt is visszaigazolják a belső dokumentumok.

Informális kapcsolatok és gyakorlatok a cenzúrendszerben

A cenzúra mindennapi gyakorlatait a titkosítás, a zárt ajtók mögött hozott döntések, az ágas-bogas szűrőrendszer, az önkényes értelmezések és a szigorú szankciók jellemezték, ami átláthatatlan és kiszámíthatatlansággal terhelt légkört teremtett. A bizonytalanság enyhítése céljából – hogy elkerüljék a büntetéseket, és hogy növeljék a publikálás esélyeit – az érintettek személyes kapcsolataikat használták tájékozódásra és a döntések befolyásolására. Az informális csatornákon keringő hírek a nyilvánosságot uraló cenzúra miatt is igen széles pászmát fedtek le: a természeti csapások, a termelési rendellenességek, az oktatási gondok mellett a titkosszolgálat és a párthivatalnokok tevékenysége, a vezető beosztásban dolgozók szakmai és személyes tulajdonságai, a titkosított utasítások vagy az előkészületben levő rendelkezések, a szerkesztőségek mindennapjai és a cenzúra gyakorlata is gyakori téma volt. Domokos Géza – a Kriterion kiadó igazgatója és talán a legfontosabb láncszem a vidéki és központi kulturális élet között – azt mesélte, hogy az írószövetségi képviselőt többek között azért volt lényeges,

...mert az ember fontos információkhoz jutott: milyen törvények, párthatározatok készülnek, milyen elvárásokat fogalmaznak meg pártkörökben, mire kell különösen vigyázni, mondjuk a cenzúrával való viszonyban (in Bányai 2006: 151).

Amit aztán hamarabb tovább is adott. A jóindulatú információáramoltatás megszokott volt a kollégák között, és egyértelmű, hogy végső soron a szerzők öncenzúrájához és a szerkesztőségi cenzúrához is hozzájárult. Szintén Domokos az öncenzúrával kapcsolatban megállapította, hogy a szerző

...a barátainak vagy a társainak a példájából, vagy abból, amiről a fáma szólt, hogy körülbelül milyen a széljárás, tudta, hogy mi megy és mi nem, melyek azok a témák vagy stílus, ami megengedett. És melyek azok az eljárások vagy fogások, amelyek lehetővé teszik, hogy a kézirat nyomtatásba kerüljön. Ezeket számba vette, és mérlegelte – ez az öncenzúra (in Bányai 2006: 153).

A bizalmi kapcsolatok és a bizalmas információcserék nemcsak a céhen belül alakultak ki, hanem az ellenőrzöttek és ellenőrök között is. Politikai pozíciójuknak és szakmai beosztásuknak köszönhetően a főszerkesztők és más intézményvezetők állandó összeköttetésben álltak a legmagasabb beosztású állami és párthivatalnokokkal, az intézmények közötti kapcsolatháló sűrűsödéséhez pedig a káderrotáció is hozzájárult. A többévi érintkezés és a közös munka oda vezetett, hogy a szakmai kapcsolat személyes ismeretséggé vagy éppen barátsággá fejlődhetett, amely idővel nyilván megfakulhatott, de a munkahelyváltások miatt nem feltétlenül szakadt meg. A gyakori találkozások és a közös célok – ilyen volt például a szankciók elkerülése vagy az őszinte elköteleződés egy-egy mű publikálása mellett – egyes „jó cenzorokat” megbecsült partnerré tették a szerkesztőségek szemében. A szerkesztőségek véleménye szerint a „jó cenzor” nem szemellenzős pártkatona, nem ragadtatja el magát a munkában, ugyanakkor megfontoltan és pontosan végzi a feladatát. Vagyis a jó cenzor nem töröl többet a feltétlenül szükségesnél, de nem is hagy a kéziratban olyasmit, ami veszélyeztetné a lap jövőjét, vagy a szerkesztőség, illetve a szerző elleni szankciókat eredményezhet. Ehhez a gondolatmenethez kiegészítésként hozzátehetjük, hogy hasonló elvárással fordultak a szerzők is a szerkesztőkhöz, kiadókhöz: „Ha valamiről úgy gondolja, hogy bánt, vagy ráz, húzza ki. Persze annak az elvnek az alapján, hogy »hulljon a levél, de maradjon a fa!«” ajánlotta kéziratát 1968-ban Dáné Tibor, az Ifjúsági Könyvkiadó kolozsvári felelős szerkesztője Domokos Géza, akkor még a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó nemzetiségi részlegének főszerkesztője figyelmébe.¹²

Az is egy lehetséges forgatókönyv volt, hogy a személyes kapcsolat kialakulása időben megelőzte a formális kapcsolatot: az ellenőr és az ellenőrzött iskolatárs volt, vagy kolléga szakmai, politikai szervezetekben. A cenzúrával foglalkozó hivatalnokok közül sokan korábban a sajtóban dolgoztak, és továbbra is szívélyes viszonyban

12 Dáné Tibor levele Domokos Gézának (1968. május 9.). Dáné Tibor levelezése, ISPMN, Kolozsvár.

maradtak egyes korábbi munkatársakkal. A kapcsolatok természete, mélysége nagy mértékben függött persze az érintettek habitusától. De minden intézményvezetőnek voltak kapcsolatai magas beosztású személyekkel, voltak barátai és védelmezői, míg ugyanaz a hivatalnok többé-kevésbé ellenségesen viselkedhetett másokkal.¹³ Az életút, a karrier, a káderrotáció, valamint a tagságok halmozódása a szakmai és a személyes háló sűrűsödését eredményezte, s ez a háló keresztül-kasul szőtte a formális intézményrendszert.

Mielőtt a jó kapcsolatokra alapozott informális gyakorlatok elemzésére térnék, árnyalni szeretném a személyes kapcsolatokról kialakított képet azzal a megállapítással, hogy sem az alkotók, a kiadók csoportja, sem az ellenőrök nem képzett egységes tábor. A szakmai versengés és a politikai intrikák gyakoriak voltak a szerkesztőségek között, de azokon belül is. Az állami és a pártfunkcionáriusok közötti feszültségek is állandó kísérőjelenségei a rendszer működésének. A kiadás utáni cenzúra eredményeként nemcsak a szerkesztőségeket büntethették meg a cenzúra normáitól való eltérésért, hanem a felelős cenzorokat is. A legfelső ellenőrző és szankcionáló fórum az RKP volt. 1977 után, amikor a Sajtó főigazgatóság megszűnt, a Központi Bizottság egyre hangsúlyosabb beavatkozása az előzetes ellenőrzésbe további feszültséget és rivalizálást szült a két szervezet – ekkor már az RKP és az SZMNT – között. A szikra többnyire akkor pattant ki, amikor eltérő értelmezések születtek egy kézirat kapcsán. A KB szupervíziója azért is érintette érzékenyen az SZMNT alkalmazottait, mert a szakmai hozzáértésüket érezték megkérdőjelezve.

Egy ilyen incidensről számol be Huszár Sándor, A Hét főszerkesztője Gáll Ernőnek, a Korunk főszerkesztőjének 1982. október 25-én keltezett levelében. A levél egy Gáll által jegyzett tanulmány kapcsán íródott, amelyet Huszár lapjában akart publikálni. A szöveg Tamási Áron és az erdélyi népi irányzat kapcsolatát boncolgatta Tamási két világháború közötti publicisztikája alapján, amelyből egy válogatás nemrégiben jelent meg *Tiszta beszéd* címmel a Kriterion kiadónál. Mivel a levél a cenzorok közötti konfliktusokon túl több olyan jelenséget is tükröz, amelyről az eddigiekben szó esett – például informális híráramoltatás a kollégák, illetve az ellenőrök és az ellenőrzöttek között, szóbeszéd terjesztése a pártfunkcionáriusokról –, ezen kívül pedig egy olyan cselekményláncolatnak is megágyaz, amely tágitotta a cenzúra kereteit, egész terjedelmében idézem.

București, 1982. október 25.

Ernő!

Tudnod kell még a következőket: a Tamásit [Tamási Áront] (immár egy hónapja) Koppándi [Koppándi Sándor, KB-sajtóosztály] vette ki a lapból. Valami afféle indoklással, hogy a Tanács (Rădulescu Júlia, Radu Constantinescu) [SZMNT] tájékozzék alaposabban. Erre ezek – mert őket is megalázta Koppándi módszere – lefordították az írásodat és bemutatták I. T. Ștefănescu [SZMNT] első alelnöknek, aki jónak tartotta. Pénteken telefonál Júlia, hogy Radu a központi bizottságtól hívta, s kér, hogy menjek át a Tanácshoz, mert ő is rögtön érkezik. Ekkor tárgyaltuk meg a kéziratodat. Tehát ő azt a Fehér Házban is letárgyalta. Nem árulta el, kivel. Úgy tűnik Vinczével [Vincze János, az MNDD alelnöke] (mint résztvevővel), mert az észrevételek (Tamási Budapest nyomására lépett vissza; Balogh [Balogh Edgár] nem volt kulcsfigura) ilyesmire utalnak. Ha így van, akkor ez kihívás Koppándi felé. És azt jelenti, hogy felveszik vele a harcot. Fönt jártamban többször mondták, hogy K. módszerei milyen megalázóak. Itt tehát egy olyan ügy van, amit fel lehet alkalomadtán használni: a Tanács fellázadt K. ellen. Persze vigyázni kell, mert ez a vékony palló hamar leszakadhat. Az efféle legények erkölcsi teherbírása – sajnos – csekély. Szinte-szinte csak jellekés.

¹³ Koppándi Sándor (KB-sajtóosztály), akit a magyar kulturális élet egyik legnagyobb ellenségeként tartott számon a közvélemény, közeli kapcsolatban állt néhány székelyföldi újság főszerkesztőjével, korábbi munkatársaival az Előre központi pártlapnál, akik aktív támogatását élvezték. Beszélgetés Madaras Lázárral (Brassó, 2010), Rebendics Józseffel (Csíkszereda, 2010), Koszta Istvánnal (Csíkszereda, 2010).

Mellesleg ugyancsak tőlük hallottam, hogy Florescu [Eugen Florescu] elmegy a [KB] sajtóosztályról (Scinteia főszerkesztő lesz egyik szerint, tévéelnök mások szerint). Azt is mondják, hogy Mitea [Constantin Mitea] menne a helyébe, ami jó, mert M. becsületes ember. Egy új helyzetben természetesen azonnal fel kell vetnünk a Koppándi-kérdést.

Valóban nem ártana beszélgetni.

Cselekedni még jobb volna.

Üdvözl: Huszárúr¹⁴

Tehát az SZMNT két tagja a főnökük támogatását kérve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának alelnökéhez fordult a saját álláspontja megerősítése céljából a KB sajtóosztályán dolgozó cenzor döntése ellen. Nem sokkal a hírek érkezése után Gáll részt vett egy bukaresti hivatalos rendezvényen, ahol a levélben említett Florescuval, Ștefănescuval, Vinczével, valamint Fejessel (az MNMT titkárával) is találkozott. Fejestől megtudta, hogy a folyóirata ellen elkészült egy nagy dokumentáció, Ștefănescuval pedig a Korunk ügyei mellett a Tamási-cikk is szóba került „nagyon pozitív szellemben” (Gáll 2003: 103). A háromrészes cikk első szövege végül 1983 márciusában jelent meg, „öthónapos huzavona, egyezkedés, lemondás és remény után” (Gáll 2003: 106). Sem a tél folyamán zajló, a lapját és a cenzúra alatt álló cikkeit egyaránt érintő egyezkedésekről, sem a konkrét módosításokról nem jegyzett fel részleteket, de a beavatkozások nem lehettek lényegiek, mert veszteségként csak annyit könyvel a naplójában, hogy „ráment Szabó Dezső árnyalt elemzése”, Huszárnak írt köszönetében pedig „némi engedményre” hivatkozik.¹⁵ Időközben azért legalább öt embernek elpanaszolta levélben a Tamási-cikk megakasztását.¹⁶ Egyik levelezőtársa pedig borzadózva válaszolta: „Sajnálom, hogy a Tamási publicisztikájáról illetve az elidegenedésről írt tanulmányod elhúzódik, illetve csonkán jelenik meg. Irtózáttal gondolok már előre hány akadályt fog kellene átszöknöm, ha egyáltalán sikerül, az orvosi-szociológiai könyvvel.”¹⁷ Ami Florescu, a KB propagandaosztályának helyettes vezetője leváltásával kapcsolatos híreszteléseket illeti, azok igaznak bizonyultak: valóban Mitea követte, bár nem bukaresti pozíciót kapott, hanem Temes megyét „boldogította” propagandatitkárként a következő években. A „becsületes” Miteáról pedig annyit érdemes még ebben a kontextusban megjegyezni, hogy a Contemporanul és a Scinteia egykori főszerkesztője, Ceaușescu személyes sajtótanácsadója és beszédeinek megszövegezője volt. Gáll nagyon bízott a támogatásában, személyesen és levélben is felkereste a későbbiekben, de mivel semmit sem javult a Korunk körüli hangulat és az ellenőrző fórumok részéről megnyilvánuló „fullasztó bizalmatlanság” miatt 1984-ben lemondott a főszerkesztői tisztségéről, nyugdíjba vonult.¹⁸

A Tamási-cikk sorsa jó példa arra, hogy az informális kapcsolatoknak köszönhetően a cenzúra gyakorlatain néha enyhíteni lehetett, így egyes vitatott tárgyú kéziratok közölhetővé váltak, vagy a terjesztésük útjából el lehetett háritani az akadályokat. Ezt tárgyalással lehetett elérni, illetve a megfelelő szálak mozgatásával – megcélozni azt a személyt, aki a publikáció érdekében közvetlenül vagy a saját kapcsolatai révén közbeléphetett. Hasonló fontossággal bírt a zárt ajtók mögött zajló tárgyalásokkal kapcsolatos információszerzés is, mivel ellenlépéseket lehetett tenni, még mielőtt a végső döntés megszületett. Sikeres eset ebben a vonatkozásban Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára*, amelynek első kötete 1976-ban jelent meg a Kriterionnál. Szigorú előzetes cenzúrárt követően a munkát és a szerzőt ismétlődő támadás érte, de munkakapcsolatok, baráti és rokoni szálak mozgósítása révén többször is megmenekült a letiltástól. A kapcsolatháló kiemelkedő elemei ez esetben a KISZ KB propagandatitkár,

14 Huszár levele Gállnak (1982. október 25). A szögletes zárójelben megjelenő személyneveket a kötet szerkesztői illesztették be, az intézményt pedig e tanulmány szerzője. Gáll Ernő valamennyi levele visszakereshető név és keltezés alapján a *Levelek 1949–2000* CD-mellékleten (2009).

15 Az egyezkedésekről lásd Gáll levelét Demény Lajosnak (1983. február 21.) és Gáll naplóját (2003: 106). Gáll levele Huszárnak (1983. március 9.)

16 Gáll levele Szász Jánosnak (1982. október 29.), Bakk Sárának (1982. november 1.), Spielmann Józsefnek (1982. december 16.), Méliusz Józsefnek (1982. december 17.), Veress Dánielnek (1983. január 25.).

17 Spielmann József levele Gáll Ernőnek (1982. december 21.).

18 Lásd Gáll Ernő levelét Constantin Miteának (1984. február 26.) és 1984. év bejegyzéseit a naplójában (Gáll 2003).

az Ifjúmunkás-főszerkesztő, az Előre-szerkesztő, a Kriterion-igazgató, a Politikai Kiadó igazgatója, az MNDT elnöke és a Román Televízió magyar adásának főszerkesztője (Bányai 2003: 93–94, 124, 60, Bányai 2009: 27–30).

Amikor a formális kapcsolatok pozitív töltetű személyes kapcsolatokkal fonódtak egybe, az informális tevékenységek meg is erősíthették a cenzúra működését. A kapcsolat jellege miatt ugyanis az „utasítás” könnyen átlényegülhetett „figyelmeztetésé” vagy „segítségé”, amelyet mindkét fél jóindulatú gesztusként értelmezett. Tartalmi szempontból azonban a főszerkesztő vagy bármely más intézményt képviselő személy pontosan olyan információkat kapott, amelyek formális keretek között is közölhetők, végrehatásuk pedig kikényszeríthető lett volna. Másként szólva: ezek az informális gyakorlatok egyszerűen kiegészítették vagy helyettesítették a hivatalos, formális cenzúra eszközeit.

Nagyon rendes volt Illés Jóska, nagyváradi ember. Ő felelt a magyar lapokért. Ő úgy vigyázott a magyar lapokra... Ha megtudott valamit, hogy valami valahol történt, akkor egyből telefonált. Magánszorgalomból hívott fel engem és Gherasimot [Gherasim Emil, a temesvári Szabad Szó főszerkesztője], hogy erre és erre vigyázzatok

– idézte fel hálásan Péterfi Rozália, az aradi Vörös Lobogó egykori főszerkesztője a KB sajtóosztályán dolgozó magyar káder támogató magatartását.¹⁹

Az is megtörtént, hogy a szerzők vagy a szerkesztők keresték meg az általuk megbízhatónak vélt cenzort a hivatalos ellenőrzés előtt. Megbeszéltek a cenzúrázandó művet, vagy előzetes jóváhagyást kértek. Az utóbbi egy informális egyezséget is magában foglalt: amennyiben a szerző a megállapodott keretek között marad, a cenzor nem fog akadékoskodni az ellenőrzés folyamán. Ezeket az egyezségeket, informális jóváhagyásokat hivatkozási alapként lehetett használni a későbbi ellenőrzés különféle fázisaiban.

Egyértelmű, hogy a szerkesztőség hivatalos úton is szerezhetett információkat és jóváhagyást, tehát az informális gyakorlatoknak léteztek formális megfelelői. Bár az egyezkedések, megbeszélések a cenzúra kereteinek tágítására is alkalmasak voltak, az imént vázolt informális gyakorlatok újraképezték a formális ellenőrzést. A módosításra, törlésre vonatkozó nem hivatalos tanácsokat nagyon pontosan követték, mivel egyrészt az interakció maguk a szerkesztők, a szerzők önkéntes indítványára épült – más szóval pontosan a hivatalosan elfogadható változat elkészítésében voltak érdekeltek –, másrészt igyekeztek nem eljátszani ezeket a kapcsolatokat.

A szerkesztőségi munka „megkönnyítése” céljából – azaz megkímélendő az újságírókat a felesleges munkától vagy operatívabbá teendő a nyomdai munkálatokat – egyes cenzorok előre közölték, mely témákat, adatokat, neveket, műveket kell kerülni. Tették ezt a határozott utasítás ellenére, hogy ezeket titkos információkként kell kezelni. És megtörtént az is, hogy az ellenőrzés folyamán osztottak meg államtitkokat vagy szolgálati titkokat. Mivel a jóindulatúnak tartott cenzorra hajlamosak voltak úgy tekinteni, hogy kivédhetetlen utasításokat hajt végre, továbbá a szerkesztőség és a beosztott cenzor között valami cinkosságféle alakult ki a bizalmas információk megosztásakor, a szerkesztőség könnyebb szívvel, készségesebben alkalmazkodott a közölt normákhoz. Egyéb példák mellett arra, amikor „meg lehetett találni az együttműködés módját még a cenzorral is”, Bodor Pál, a Román Televízió magyar szerkesztőségének főszerkesztője egy olyan esetet említ, amikor a cenzor végül elárulta, mi a gond a felvétellel.

Amikor befejeződött a gazdasági és kulturális híradó nézése, kifogásolt egy mondatot a Korunk egy nagyváradi olvasótalálkozóján. Mondtam: semmi gond, kivettük a tekercset a vetítóból, be a vágóba, kivettük a mondatot, visszatettük, megint kifogásolt egy másik mondatot. Megint kivétem. Azt mondja, menjünk ki a folyosóra, gyűjtsunk rá. S négyszemközt kint így szól:

„Bodor elvtárs! Nem akarok egy harmadik ürügymondatot találni. Balogh Edgár nem jelenhet meg a képernyőn, ez a szigorúan bizalmas utasításunk. De nem játszhatom magával tovább ezt, ez az igazi ok, amiért ki kell vennem ezt az anyagot” (in Bányai 2006: 55)

19 Beszélgetés Péterfi Rozáliával (Arad, 2010).

Az anyagot tehát nem engedélyezték. Ennek ellenére az egykori főszerkesztő beszámolójából némi elégedettség olvasható ki, amihez az alaphangot az „együttműködés” szolgáltatja: a cenzor tiszteletet tanúsított, érvelt, felfedett egy bizalmas információt, ugyanakkor egy más, magasabb fórumra hárította a felelősséget.

Az informalitást dokumentáló magánjellegű források azt mutatják, hogy a pozitív személyes kapcsolatok és a kapcsolatokra épülő informális gyakorlatok masszívan jelen voltak a cenzúrával kapcsolatos tevékenységekben, mi több, világos mintázatokat mutatnak. Más szóval: a formális cenzúra-rendszer normáihoz és gyakorlataihoz kapcsolódó bizonytalanságra hasonló és stabil jellegű megnyilvánulásokkal válaszoltak az érintettek. A bizalomra, a megbecsülésre alapozódó kapcsolatokon keresztül ellensúlyozni lehetett az információhiányt, illetve befolyásolni lehetett a titkosított, tekervényes és gyakran kiszámíthatatlan formális eljárásokat. A formális szabályok és eljárások ellen dolgozó, a várt formális eredmények eltérítését célzó gyakorlatok mellett azonban olyan gyakorlattípusokat is azonosíthatunk, amelyek beteljesítették a cenzúra normáit. A formális közleményeket kipótló információk és a procedurális hézagokat kiegészítő információáramoltatás, a kollegialitás, a lojalitás, a bizalom normái, illetve a formális mechanizmusokat helyettesítő gyakorlatok erősítették a cenzúrát. Ugyanígy a cenzorok által kiszivárogtatott bizalmas információk is, amelyek belső szabályokat sértettek ugyan, de végső soron a rendszer formális céljait szolgálták, és beteljesítették a cenzúranormákat.²⁰

Következtetések

Tanulmányomban romániai példákon keresztül fedtem fel azokat a mikroszintű szervezeti megoldásokat, személyes kapcsolatokat és mindennapi gyakorlatokat, amelyek a homályosan megfogalmazott cenzúranormák tisztázásához és többé-kevésbé koherens alkalmazásához vezettek. A szervezettervezés kontingencialeméleti perspektívájából jól látszik, hogy a romániai cenzúra-rendszerbe számos olyan formális mechanizmus volt beépítve, amely alkalmas volt a normavilágosság problematikájából fakadó feladatköri bizonytalanságok kezelésére. Más szavakkal: számos megfelelő szervezeti eszköz irányult arra, hogy a cenzúra pontosan nem rögzíthető célpontjait, a megengedett, a megtűrt és a tiltott közötti képlékeny határokat az érintettek számára világossá tegye, a végrehajtást felügyelje, és mindezekkel a rendszer eredményességét biztosítsa. A formális megoldások hiányosságait, hátulütőit, valamint az emberi hanyagságot jól kompenzálták az informális normák és mechanizmusok. Ha nem is valósult meg maradéktalanul a rekrutációs stratégiában előírt párthűség, vagy ha a pénzjutalmak nem bírtak elég serkentő erővel a cenzori munkában, a normakövetést elősegítette a szerkesztőség és az ellenőrök közötti kollegialitás és lojalitás, illetve az ezzel kapcsolatos kötelezettségek teljesítése – például egymás munkáját „elősegítve” elkerülni a számonkérést, „tisztán kihozni a lapot”. Ezeknek alapvetően ugyanaz volt az eredménye, mintha egy hivatásának elkötelezett cenzor munkálkodott volna.

A vizsgálat egyik meghökkentő hozadéka az, hogy a pozitív kapcsolatoknak tulajdonképpen ugyanolyan hatásuk is volt, mint a rossz kapcsolatoknak, a „rossz cenzoroknak”, mert erősítették a cenzúra működését. Az ellenőrzöttek és az ellenőrök közötti jó személyes viszonyok alkudozásra, összekacsintásra, félrenézésre adtak lehetőséget, és arra számíthatunk, hogy a jó kapcsolatokat szisztematikusan a cenzúra kereteinek tágítására használták fel. Valójában ugyanolyan mértékben hozzájárult a cenzúra kiteljesedéséhez is. Ugyanezek a jó személyes kapcsolatok a cenzúranormák megértését és pontosítását, tehát az informális koordinációt, illetve a háttérben folyó kontrollt is megvalósították. A kényszerű, de tudatos információkeresés és információcsere a kollégák, valamint az ellenőrzöttek és az ellenőrök közt a cenzúragyakorlatokról és -normákról, a formális ellenőrzést megduplázó megbeszélések és az egyezségek, illetve a cenzúrával kapcsolatos bizalmas információk kiszivárogtatása mind olyan informális gyakorlatok, amelyek jó személyes kapcsolatokra épültek, és hozzájárultak a rendszer olajozott működéséhez. Ezekből az információkból építkezett az öncenzúra és a szerkesztőségi, azaz belső intézményi cenzúra.

20 Az informális gyakorlatok tipológiájáról lásd Kiss (2022).

A formális és az informális koordinációs és kontrollmechanizmusok felfedése két ponton egészíti ki az ismereteket a szovjet típusú cenzúra eredményességéről. Egyrészt a makro- és a középszintű intézményi struktúra felépítésével és sűrűségével kapcsolatos magyarázatokat pótolja ki az egészen finom, mikroszintű mechanizmusok leírásával. Másrészt az öncenzúra kérdéskörének magyarázatához is hozzájárul – amely a szakirodalom szerint az eredményesség másik kulcsfontosságú összetevője. Az öncenzúra nem a magányos megfontolás és az igazodás, hanem sokkal inkább a tudatos információkeresés és a kommunikáció eredménye, mégpedig nagymértékben a bizalmi kapcsolatokra épülő kommunikációé. A kollegiális információcsere és öncenzúra kapcsolata azt is megvilágítja, hogy a kultúra ellenőrzése nemcsak az ellenőrző–ellenőrzött és a hierarchikus autoritást is magában foglaló viszonyokban működött, hanem oldalirányban, úgymond egyenlő felek között is érvényesült.

Végül vizsgálatom rávilágít arra is, hogy a cenzúra szereplőivel és mechanizmusaival kapcsolatos ismeretek nemcsak leíró és moralizáló megközelítésben értelmezhetők, hanem szociológiai, szervezettervezési keretben is. Ennek az analitikai perspektívának a segítségével átfogó, koherens és megfelelően éles kép áll össze a szovjet típusú cenzúra működéséről. Bár a cenzúratörténetekben inkább a sokszínűséget, az eltéréseket, a sajátosságokat szokás hangsúlyozni, úgy tűnik, a működésnek volt egy azonos mechanizmusokból építkező magva. Voltak persze eltérések az egyes országok között, mi több, egyazon rendszeren belül is különbözhetett a kulturális élet ágazatainak cenzúrája, de ez a dolgozat az alapvető, közös mechanizmusok feltárását tűzte ki célul.

Irodalom

Bányai Éva (2006): *Sikertörténet kudarccokkal. Bukaresti életutak. Beszélgetések bukaresti értelmiségiekkel*. Kolozsvár: Komp-Press & Korunk Baráti Társaság.

Cseke Gábor (2009): *Jelentések magamról. Emlékezések ellenfényben*. Kolozsvár: Polis.

Galbraith, Jay R. (1974): Organization Design: An Information Processing View. *Interfaces*, vol. 4, no. 3, pp. 28–36., <https://doi.org/10.1287/inte.4.3.28>

Gáll Ernő (2003): *Napló I. 1977–1990*. Kolozsvár: Polis.

Gáll Ernő (2009): *Levelek 1949–2000*. Kolozsvár & Budapest: Korunk-Komp-Press & Napvilág.

Gulyás Ágnes (2001): Communist Media Economics and the Consumers. The Case of the Print Media of East Central Europe. *International Journal on Media Management*, vol. 3, no. 2, pp. 74–81, <https://doi.org/10.1080/14241270109389950>

Jones, Candace, William S. Hesterly & Stephen P. Borgatti (1997): A General Theory of Network Governance: Exchange Conditions and Social Mechanisms. *The Academy of Management Review*, vol. 22, no. 4, pp. 911–945, <https://doi.org/10.2307/259249>

Kirsch, Laurie J. & Vivek Choudhury (2010): Toward a Theory of Relational Control: How Relationship Structure Influences the Choice of Controls. In: Sim B. Sitkin, Laura B. Cardinal & Katinka M. Bijlsma-Frankema (eds.): *Organizational Control*, pp. 301–323. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511777899.011>

Kiss Ágnes (2022): *Finomhangolás. Koordináció és kontroll a szovjet típusú cenzúra-rendszerekben. Romániai példák (1949–1989)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület & Kriterion Könyvkiadó.

Lipshitz, Raanan & Orna Strauss (1997): Coping with Uncertainty: A Naturalistic Decision-Making Analysis. *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*, vol. 69, no. 2, pp. 149–163, <https://doi.org/10.1006/obhd.1997.2679>

Liu, Li, Philip Yetton & Christopher Sauer (2010): *A Normative Theory of Organizational Control: Main and Interaction Effects of Control Modes on Performance*. Paper presented at the 18th European Conference on Information Systems, <https://aisel.aisnet.org/ecis2010/27>

Ouchi, William G. (1979): A Conceptual Framework for the Design of Organizational Control Mechanisms. *Management Science*, vol. 25, no. 9, pp. 833–848., https://doi.org/10.1007/978-1-4899-7138-8_4

Popescu, Dumitru (2006): *Cronos autodevorându-se. Artele și mecenatul etatist. Memorii III*. București: Curtea Veche.

Van De Ven, Andrew H., Andre L. Delbecq & Richard Koenig (1976): Determinants of Coordination Modes within Organizations. *American Sociological Review*, vol. 41, no. 2, pp. 322–338, <https://doi.org/10.2307/2094477>

Vasile, Cristian (2011): *Politicile culturale comuniste în timpul regimului Gheorghiu-Dej*. București: Humanitas.

Kiss Ágnes politológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. Legutóbbi publikációja: *Finomhangolás. Koordináció és kontroll a szovjet típusú cenzúra-rendszerekben. Romániai példák (1949–1989)* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület & Kriterion Könyvkiadó, 2022). Email: kissagi79@yahoo.com